

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

ÖLME MEKÂNLARI VE ÖLÜMÜN
KURUMSALLAŞMASINA DAİR KAVRAMSAL BİR
İNCELEME

A CONCEPTUAL REVIEW ON
INSTITUTIONALIZATION OF DEATH AND
PLACES OF DEATH

Selma DOĞANALP ÇOBAN*
Ramazan ERDEM**

Makale Türü/ Article Information/ Информация о Статье: Araştırma Makalesi/ Research Article/ Научная Статья

Atıf / Citation / Цитата

Doğanalp Çoban, S. ve Erdem, R. (2021). Ölme Mekânları ve Ölümün Kurumsallaşmasına Dair Kavramsal Bir İnceleme. *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (27), 313-326.

Doğanalp Çoban, S. ve Erdem, R. (2021). A Conceptual Review on Institutionalization of Death and Places of Death. *The Journal of Kesit Academy*, 7 (27), 313-326.

 10.29228/kesit.51615

Geliş / Submitted / Отправлено: 15.05.2021
Kabul / Accepted / Принимать: 23.06.2021
Yayın / Published / Опубликованный: 25.06.2021

Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır. This article was checked by Intihal.net. Эта статья была проверена Интихал.нет Bu makale Creative Commons lisansı altındadır. This article is under the Creative Commons license. Это произведение доступно по лицензии Creative Commons.

*Öğr. Gör., Kapadokya Üniversitesi, selmadoganalp@gmail.com

**Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, raerdem@yahoo.com

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

ÖLME MEKÂNLARI VE ÖLÜMÜN KURUMSALLAŞMASINA DAİR KAVRAMSAL BİR İNCELEME¹

A CONCEPTUAL REVIEW ON INSTITUTIONALIZATION OF DEATH AND PLACES OF DEATH

Öğr. Gör. Selma DOĞANALP ÇOBAN

Prof. Dr. Ramazan ERDEM

Öz: Ölüm her geçen gün hayatımızın bir gerçeği, yaşamımızın bir parçası olmaktan çıkarılarak tabu bir alan olmaya doğru yol almaktadır. Modern tıbbın ve sekülerleşmenin de tetiklediği bu durum ölümün nerede, ne zaman, nasıl ve ne şekilde gerçekleşeceğinden, gerçekleştikten sonra neler yapılması gerektiğine dair tüm aşamaları etkisi altına almaktadır. Bu etki sonucunda ise ölüm geçmişte olduğu gibi dört duvar arasında kişinin yuvası olarak tanımladığı kendi yatağının, yorganının olduğu ev ortamından, hiç bilmediği ve çok çeşitli uyaranların olduğu hastane ortamına taşınmıştır. Burada ölümün ve ölme mekânlarının ciddi bir değişime uğradığı ve hastanelere taşındığı söylenebilmektedir. Hastanelere taşınan ölümün kurumsal bir olguya evrilmesi de burada başlamaktadır. Ölümün kurumsallaşması, bireyin ölüm öncesi ve ölüm sonrası süreçlerinin belirli bir çerçevede belirli bir kalıplar doğrultusunda gerçekleşmesi olarak tanımlanabilir. Ölümün kurumsallaşmasında toplumdaki diğer tüm hizmetler gibi ölüm öncesi ve sonrası hizmetlerde artık bir takım resmi süreçlerden geçerek kimi zaman devlet kimi zaman ise özel sektör eliyle gerçekleşmektedir. Bu çalışmada, toplumun değişen dinamiklerinden biri olan ölümün modern tıpla birlikte ne şekilde bir değişikliğe uğradığı kapsamlı bir şekilde ele alınarak modern tıbbın ölüm üzerindeki etkileri, ölme mekânları ve ölümün kurumsallaşmasından detaylı olarak bahsedilmiştir. Ölme mekânları ve ölümün kurumsallaşması hakkında teorik bilgilerin verildiği bu çalışma gelecekteki çalışmalara da katkı sağlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Modern tıp, ölme mekânları, ölüm, ölümün kurumsallaşması.

¹ "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir. Bu çalışma, "Sağlık Hizmetleri Kapsamında Bireylerin Ölme Mekanları ve Ölümün Kurumsallaşmasına Yönelik Değerlendirmeleri" isimli doktora tezinden, bir literatür araştırması olarak üretilmiştir. Sorumlu Yazar: Selma DOĞANALP ÇOBAN

Statements of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors": No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article. This work was prepared from the doctoral dissertation of the author.

Corresponding Author: Selma DOĞANALP ÇOBAN

Abstract: Death is a fact of our lives, and is not a part of our lives, and is sent towards a taboo field. This situation, which is triggered by modern medicine and secularization, is to influence all the stages of where, when, how and how death will take place, and what should be done after it has occurred. In this domain of influence, death was transferred from the home environment with its own bed and quilt, which he defined as a nest between four walls, to the environment of a wide variety of stimuli that he never knew. Here, it can be said that death and places of dying have undergone a serious change and moved to hospitals. The evolution of death taken to hospitals into an institutional phenomenon begins here. Within a certain framework of institutionalization of death, pre-mortem and post-mortem processes of the individual, certain patterns may be ambiguous. In the other institutionalization of death, in the other institutionalization of the society, pre and post-death services are now carried out by the state and sometimes by the private sector through some official processes. In this case, although death, which is one of the changing dynamics of death, has undergone a change with modern medicine, modern medicine's death, dying options and institutionalization of death are mentioned in more detail in modern medicine. This study, in which theoretical promise is given about the institutionalization of dying and death, may contribute to future studies.

Key Words: Death, modern medicine, institutionalization of death, places of death.

GİRİŞ

Toplumsal değişimin kaçınılmaz olduğu günümüz dünyasında mutlak son olan ölüm olgusu da hızla değişmektedir. Bu değişim kişilerin ölümü anlama ve algılamalarını da etkilemiş durumdadır. Örneğin önceleri bir kişinin kendi ailesi içerisinde kendi yatağında hayata gözlerini yumması olarak gerçekleşen ölüm artık daha büyük topluluklarla daha tıbbi ortamlarda işin uzmanı kişiler tarafından gerçekleşmektedir.

Ölümün bu şekilde kişinin ailesinin ve sevdiklerinin yanında gerçekleşen toplumsal bir olay olmaktan çıkarak hastane odalarına taşınan ve daha bireysel bir konu haline gelmesi ölümün mekân değiştirmesine neden olmuştur. Yani artık kişinin mensubu olduğu aile bireylerinin yanında gerçekleşen ölüm yerini hiç tanınmayan tamamen soğuk ve ruhsuz hastane odalarında gerçekleşmektedir. Bu ise ölümün kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir. Ölüm artık yapılması gerekli standart prosedürler çerçevesinde işin uzmanı kimseler tarafından gerçekleşmektedir. Ölüm öncesi ve sonrası süreçler bu duruma dahil edilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, her geçen gün içerisi boşaltılarak seküler bir hal alan ölümün kurumsallaşması ve evden steril yoğun bakımlara taşınan ölme mekanları kavramlarını teorik olarak inceleyerek, modern tıpla birlikte ölüm olgusunun değişimini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ölümün kurumsallaşması ve ölme mekanları kavramı ile ilgili literatür incelenerek konunun teorik çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

1. Ölüm

Ölüm ilk insandan bu yana üzerine çok çeşitli görüşlerin beyan edildiği ve farklı bakış açılarıyla çeşitli tanımlamaların yapıldığı temel konulardan birisidir. Kimine göre ölüm, soğuk, ürkütücü, huzursuzluk veren ve kaybı anımsatan bir kelime iken (Tarlacı, 2016: 14) kimine göre ise başladığımız noktaya geri döndüğümüz yer olarak tanımlanmaktadır. Bu durumu Kübler Ross (2010: 126) “Çalışıp çabaladıktan, kimi zaman sevinip kimi zaman hüzne boğulduktan sonra, dünyaya gözlerimizi açtığımız noktaya geri döneriz ve böylece yaşam döngüsü tamamlanmış olur” ifadeleriyle açıklarken, Montaigne (2020: 114), ise bütün günler ölüme gider, son gün ise varır şeklinde dile getirmiştir. Schopenhauer (2014: 293) da ölümün olağan bir süreç olduğunu doğumla birlikte ölümün de zaten bizim kaderimizde yer aldığından bahseder. Ayrıca yaşarken aldığımız her nefesin bir yerde bizi ölüme çektiğini ve yolun sonunda zaferin ölüme ait olacağını dile getirir. Schopenhauer gibi Baudrillard’da, (2016: xiii) ölüm ve nefesin iç içe olduğunu kendini ölümden soyutlayan bir kişinin ya da sistemin yaşamdan da soyutlanmasının kaçınılmaz olduğunu dile getirir. Çünkü ona göre ölüm ve yaşam arasında simgesel bir değiş tokuş vardır.

Lévinas’ın (2006: 46), “geri dönüşü olmayan yol/mesafe” olarak kavramsallaştırdığı ölümü, Sokrates bir değişim olarak ele alır ve ruhun bulunduğu yerden bir başka yere göçmesidir der (Eflatun, 1993: 60). Platon ise bu durumu ruhun bedenden ayrılması olarak tanımlamaktadır (Platon, 2015: 22). Ölüm Bauman’a (1992: 70) göre “yapısöküme” uğratarak kavranması ve baş edilmesi daha kolay bir hale getirilmiştir. Burada ki amaç ise ölümün metalaştırılarak ruhsallıktan soyutlanmasıdır. Metalaşan ölüm ise bir zaman sonra günlük hayattan uzaklaştırılmaya çalışılacaktır. Boudrillard bu süreci, ölümün gözlerden kaçırılmasını, aslında tüm kentlerin mezarlığa dönüşmesi olarak yorumlamaktadır. Çünkü bir şeyin gözden kaybolması (akıl hastanesi, hapishane vb.) ya da kaybedilmeye çalışılması onun yaygınlaştığı anlamına gelmektedir (Ünal, 2003: 9). Buradan anlaşılacağı üzere ölüm üzerinde tam olarak hemfikir olunmayan ve her kesimin kendi bilgi ve deneyimleri sonucu ele aldığı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölümün bu şekilde farklı kesimlerde farklı şekillerde anlam kazanması ölümün gerçekleşme durumuna göre iyi ölüm kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ölüm bir son olarak görülmele birlikte iyi ölüm ise Middleton, Uganda’da buğday yetiştiriciliği yapan bir çiftçi topluluk olan Lugbara’larda ölümle ilgili yaptığı araştırmasında bir erkek için barakasında yatağındaiken gelen ölümün “ideal ölüm” olarak tanımlanabileceğinden ifade etmektedir. Buna göre kişi aklı başundayken, doğru ile yanlış ayırabiliyorken zor olsa da iki çift laf edip kendini anlatabiliyorken ölmelidir. Ailesinin sevgi ve saygısı ile huzur ve dinginlik içerisinde bedenlen bir rahatsızlık yaşamadan ölmelidir (Middleton, 1999: Özarslan, 2017: 32). Bu perspektifte kişinin tanıdıkları ile birlikte karşıladığı ölümün iyi bir ölüm olarak tanımlanabileceği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Kellehear iyi ölümü (good death) ailesinin ve sevdiklerinin yanında gerçekleşen ve kişinin hazırlanmasına izin veren ölüm olarak tanımlamaktadır (Kellehear, 2007: 86). Sonuç olarak iyi ölüm, kişinin ailesine veda etme ve yaradan ile tanışmaya hazırlık fırsatıdır. Modern çağda ölüm hızlı, bilinçsiz ya da en azından acısız olmalıdır (Walter, 1994: 59).

Kübler-Ross (1969: 25-92) terminal dönemde bulunan 200’den fazla hasta ve hasta ya-

kınlarıyla yaptığı görüşmelere dayanarak ölme sürecinin evrelerini ortaya koymuştur. Kübler-Ross modeli de denen bu modele göre, ölüm/ölme süreci beş evreden oluşmaktadır.

1. İnkâr ve tecrit: Birinci evrede kişi ölümü inkâr etmektedir. İlk tepki "Hayır, ben değil, bu doğru olamaz" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kimi hastalar bu inkarlarını pekiştirmek için testlerin yanlış yapıldığı ya da başkalarınıninkiyle karıştırıldığı iddialarını öne sürmekte kimileri ise sorunlarına daha iyi bir açıklama getirmesi için başka doktorlara gitmektedir.
2. Öfke: İnkârın ilk aşaması artık sürdürülemediğinde, bunun yerini öfke, kıskançlık ve kızgınlık duyguları alır. Bir sonraki mantıksal soru şu olur: "Neden ben?" Burada odak duygu öfke, haset ve küskünlüktür. İnkâr aşamasının aksine, bu öfke aşamasının üstesinden gelmek aile ve sağlık personeli açısından oldukça zordur. Bunun nedeni, öfkenin çok yönlü olması, rastgele zamanlarda ortaya çıkması ve çevreye yansıtılmasıdır.
3. Pazarlık: Üçüncü evrede öfke aşaması yerini sakinleşerek Tanrıyla, doktorla ya da başkalarıyla pazarlık ederek ölümü erteleme aşamasına bırakır. Burada kişi geçmiş deneyimlerinden, iyi halden dolayı ödüllendirilebileceğini ve özel hizmetler için bir dilek alabileceğini düşünmektedir. Bu evre diğer evrelere göre pek anlaşılır değildir.
4. Depresyon: Pazarlık evresinin ses getirmemesi üzerine kişi ölmekte olduğunu artık inkâr edemez ve depresyon belirtileri ortaya çıkar. Örneğin göğüs kanseri olan hastanın kadın figürünün kaybolması ya da rahim kanseri olan bir kadının artık kadın olmadığını hissetmesi depresyon duygusunu tetikleyici unsurlardır. Bunun üzerine bir de hastanın başkalarına bağlı yaşaması, iş göremez olması, kapsamlı tedavi ve hastaneye yatışla birlikte finansal yükleri ekleniyor. Burada hasta sevdiği her şeyi ve herkesi bırakma sürecine girmiştir, hasta sessizdir. Sessiz jestler, karşılıklı duygu ve sevecenlik anlamları hastaya yardımcı olabilir.
5. Kabul etme. Bu son evre artık sakinliğin, kabullenişin evresidir. Bu evrede hasta yaklaşan sonunu derin derin düşünmektedir. Artık her zaman yaşadığı evin anahtarını bir başkasına devretme zamandır. Anahtarı her ne kadar teslim edeceğinin farkında olsa da son bir umutla o günleri geçirmektedir. Kübler-Ross bu evrelerde "umut" "u önemli ve sürekli bir etken olarak görmektedir. Burada kabullenışı hat safhada olan hastaların bile bir tedavi, yeni bir ilacın keşfi veya "bir araştırma projesinde son dakika başarısı" olasılığını açık bırakma düşünceleri hastanın son aylarına ve haftalarına kadar koruduğu düşüncelerdir. Bu umut sadece iyileşme umudu değildir, aynı zamanda ölümü kabul ederek ölme umududur. Bu umut hem ölümü hem de bu süreçte her şey bu kadar zorlaştığında daha fazla sınava dayanmalarını sağlayacak özel bir yaşam görevi duygusudur.

1.1. Modern Tıp ve Ölüm

Modern dünya "bitiş"lerin bir tür "hata" veya "arıza" olduğu fikri üzerine temellendirilmiş durumdadır. Halbuki doğa bunu her seferinde güçlü kanıtlarla göstermektedir. Bitişin, ayrılığın, ölümün de kendine özgü bir güzelliği vardır (Babaoğlu, 2014). Bundan dolayı ölüm her ne kadar kişinin kaygı düzeyini artırsa da bir yandan da onun hayatına değer katan bir olgudur (Tarlacı, 2016: 63). Bu olguya karşı olan tutum ve davranışlarımız ise zaman içinde büyük değişiklikler göstermiştir. Modern zaman öncesinde ölüm de doğum gibi yaşamın ay-

rılmaz ve süregelen bir parçası olarak görülmekteyken günümüzde artık olağan dışı, normal olmayan bir şey olarak algılanmaktadır. Dahası ölüm yaşam içerisindeki bir süreç olmaktan çok bir teşhis olarak görülmekte, önlenebilir ve ertelenebilir olacağına inanılmaktadır. Algıdaki bu değişiklik yüksek oranda sağlık alanındaki gelişmelerden kaynaklanmaktadır (Özarlan, 2017: 30).

Tıp, bir yandan hastalıklarla mücadele ederek ölümü görmezden gelmekte ve onu tedavi etmeye çalışırken bir yandan da ölümsüzlük gibi bir sırta kayıtsız kalamamaktadır. Böylece tıp ölüm ve ölümsüzlük gibi birbiri içinde yer alan iki paradoksal konu arasında git geller yaşamaktadır (Efil, 2016: 282). Tıp dünyasında yaşanan bu gel gitler çağımız insanının da kendine gereğinden fazla güvenmesine her şeyi başarabileceği yanılığısına düşmesine neden olmuştur. Çünkü çağımız insanı için başarı artık bir alışkanlık haline gelmiştir. O her türlü engeli aşabileceğini ve karşısına hangi sorun çıkarsa çıksın bunun üstesinden gelebileceğine inanmış durumdadır. Bu nedenle bu kadar güçlü, uyumlu ve kararlı olması onu herhangi bir soruna karşı boyun eğmek zorunda olmadığı inancına itmiştir. Ancak ölüm karşısında tamamen güçsüz durumdadır. O ölümü erteleyebilir, hastalıktan veya rahatsızlıktan kaynaklı ağrılarını yatıştırabilir veya varoluşunu reddedebilir ama ondan asla kaçamayacaktır (Wahl, 1959: 17). Sağlık hizmetlerine bakıldığında bu durumun yansımaları da rahatlıkla görülebilmektedir. Örneğin ilk zamanlarda doktorlar, hastanın ne zaman ne şekilde öleceğini tahmin edip, hastanın son zamanlarını ailesi ve sevdikleriyle geçirmesini sağlarken son zamanlarda ise ölüm herkesten uzak, spiritüellikten arındırılmış ve mekanik bir gerek olarak görülmektedir (Porter, 1989 akt. Walter, 1994: 12).

Baudrillard modernliği bütün istek ve arzuların maddileştiği, imkansızın ortadan kalıncak bir nevi koşulsuz tamamlanma evresi olarak tanımlanmaktadır. Bu evrede ne aşırılık ne yabancılaşmak vardır sadece tatmin olan birey bulunmaktadır (Baudrillard, 2012: 55-56). Modern dönemin insanı ölümü inkâr eden, daha fazla yaşamak için her türlü yolu deneyen ve adeta ölümsüzlüğün arayışı içindedir. Ancak modern insan bunu tek başına yapmamaktadır. Burada en büyük destekçisi kurumlardır. Özellikle medikal kurumlar hastalıklara karşı mücadele ile ölümü insanlardan uzaklaştırmaya hizmet etmektedir (Burcu ve Akalın, 2008: 51).

Modern tıp, hastalıklara neden olan unsurların açıklanması, sonuçlarının ifade edilmesi, tedavi yöntemlerinin açıklanması ve korunma tedbirleri bakımından yönüyle rasyoneldir. Mikrop teorisi² modern tıbbın temelini oluşturmaktadır (Türkdoğan, 2016: 62-63). Bu minvalde sağlık sektöründeki gelişmeler ölümü, zamanla geciktirilmesi ve bir şekilde üstesinden gelinmesi gereken bir olgu haline dönüştürmüştür. Modern tıp hizmetleri de bu durumu olabildiğince desteklemekte ve ölümü soyutlaştırarak dışlamaktadır (Sağır, 2012: 905). Çağdaş dünyada hasta genellikle aile ortamından çıkarılıp acil servise götürüldüğü için ölmek yalnız ve kişisiz hale gelir. Çok hasta olan, dinlenmek ve rahatlamak isteyen herkes, sedyeye koyulma ve özellikle ambulans sireninin sesine ve hastane kapısına gelmeye katlanmak zorunda bırakılmaktadır. Hastaneye gelen hasta artık insan değildir ona bir nesne gibi davranılmaktadır. Etrafında hemşireler, görevliler, stajyerler, asistanlar, kanını alacak laboratuvar teknisyeni ya da

² Mikroorganizmaların birçok hastalığın nedeni olduğunu savunan teori.

EKG çeken başka bir teknisyen olacaktır. Olaylar yavaş yavaş ve hastaya sorulmadan ilerler zaten isyan edip tepki gösterirse de sakinleştirilir ve tedavi ünitelerine götürülür. O artık üzerinde yoğun tedavilerin uygulandığı bir araştırma ve büyük finansal yatırım nesnesi haline gelir (Kübler-Ross, 1969: 8-9).

Modern tıp ile ölüm her geçen gün daha uzaklara taşınmaya çalışılmaktadır. Tıbbî buluşlar, biyoteknolojik gelişmeler bunun içindir. Teknolojinin gelişmesi ışığında geçmişten günümüze bakıldığında fark o kadar belirgindir ki eskiden ortalama yaşam süresi yirmi yıl iken günümüzde seksen civarındadır (Ünal, 2011: 123-124). Post-modern insana artık bu sürede yetersiz gelmektedir. Daha genç, daha dinamik olmanın ve yaşlanmayı yavaşlatmanın yollarını aramaktadırlar. Dahası bunun için Adrenochrome gibi tüyler ürpertici yolları dahi deneyebilmektedirler.

Bilim ve teknolojinin gelişmesi ile genetik mühendisliği üzerine yapılan çalışmaların artması ve bunların desteğiyle tıpta olağanüstü denilebilecek buluşlar ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler ise ölüm ve ölümsüzlük üzerine ciddi yol kat edilmesini sağlamıştır (Efil, 2016: 267). İnsan genomu üzerine yaptığı çalışmalarla biyoteknolojinin öncülerinden William Haseltine hayatın bir gerçeği olarak ölümü değil ölümsüzlüğü ele almaktadır. Bu düşüncesini şu ifadelerle dile getirmektedir: *“Hayatın doğası ölümlülük değil, ölümsüzlüktür. DNA ölümsüz bir moleküldür... Bu molekülün kendisi kopyalana kopyalana bugüne ulaştı... Önce ömrümüzü ikiye ya da üçe katlayacağız. Belki de, beyni yeterince iyi anlayabilirsek, bedenimizi ve beynimizi süresiz olarak uzatacağız. Ben bunun doğaya aykırı bir sistem olduğunu düşünmüyorum”* (Kaku, 2016: 203).

Richard Feynman ise, biyolojide ölümün kaçınılmazlığına dair bir işaret bulunmadığını ölümün bir gün biteceği yahut insan bedeninin geçiciliği anlayışının tedavi edileceği biyologların bunu bulmalarının sadece zaman sorunu olduğunu ifade etmektedir (Kaku, 2016: 194). Buradan hareketle Feynman'ın ölümü bir hastalık modern tıbbi da bu hastalığın tedavisi için bir yol gördüğünü söylemek mümkündür.

Mannoni modern insanın ölüm karşısındaki tavrını şu ifadelerle açıklamaktadır. Geçmişte hiçbir dönemde insan bu kadar çok teknik olanaktan yararlanamamış ve bu kadar çok tüketim malına sahip olamamıştı. Yine insan ölüm karşısında hiçbir zaman bu kadar donanımsız olmamış ve çağdaş Batı toplumlarında gözlemlendiği gibi ona karşı hile yapmak için hiçbir zaman bu kadar uğraşmamıştır (Mannoni, 1990: 125). Baudrillard ise buradan hareketle ölümü ve ölüm sonrası yas tutma sürecini ele alırken modern insanla ilkel insanın arasındaki farkı şu şekilde ifade eder: İlkel insan süreçten haz alırken modern insan melankolik bir pazarlık içerisindedir. (Baudrillard, 2016: 238).

Aleksander Soljenitsin'in *Kanser Koşuşu'nda* “Yefrem gençlerin yaşlılara göre daha açığöz olduğunu hem duymuş hem de görmüştü. Onlar şehre gitmek için bile bir defa harekete geçmemişlerdir. Ama Yefrem bu yaşta olmasına rağmen şehrin her noktasına gitmiş, dört nala ata binmiş ve korkusuzca ateş etmişti. Ancak şimdi hastane koridorlarında olta atarken o eski halkın Kama nehrinin kıyısında öldüklerini hatırladı. Kim bilir Rus muydu, Tatar mıydı? Ama ne önemi vardı onlar, ölüme karşı direnmez ve savaştırmazlardı. Aksine ölüm onlar için bir övünç kaynağıydı. Sağlıklı zamanlarında ölüm için hazırlık yapar, işlerinden uzakta kalmayıp öldükten sonrası için dahi planlar yaparlardı kısırağı kimin tayı kimin alacağına karar verirdi. Sonra

sanki bir evden başka bir eve taşınıyormuş gibi kolayca yola çıkıp ölümü sükûnetle kabul ederlerdi (Soljenitsin, 1970: 101). Yefrem gibi adını bile anmaktan korkup dehşet içine düşen modern insanın tavrı ölümü hayatın bir gerçeği olarak algılayıp hazırlıklarını ona göre yapan ve sükûnetle karşılayan geleneksel insanın tavrıyla tam bir zıtlık içerisindedir. Bu nedenle Aries geleneksel insanın eviyle iç içe olan ölüm anlayışına “evcilleştirilmiş ölüm” adını vermiştir (Aries, 1991: 12-13).

Ünal’ın konuyla ilgili makalesi de bu ifadeleri destekler niteliktedir. Geleneksel ve modern toplumlarda ölüm karşıtlığını araştırmasında Ünal, Anadolu’da insanların ölümle iç içe yaşadıklarını bu duruma örnek olarak da Rize’de kabirlerin çeşitli sebeplerden dolayı evlerin bahçesinde yer aldığını, böyle ortamda büyüyen çocuğunda ölü, mezar, kabristan kavramlarından uzakta bir hayat sürmediğini, ölümler ve mezarların onlara ürkütücü gelmediğini tespit etmiştir. Oysa Batıya gittikçe anlatılanın aksine bir tabloyla karşılaşmaktadır. Bunun neticesinde ise ölüm yokmuş veya hiç ölmeyecekmiş gibi bir anlayışın zuhur ettiğini ifade etmiştir (Ünal, 2011: 123).

1.2. Ölme Mekânları

Geçmişte ulu orta var olan ve herkes tarafından aşikâr şekilde yaşanan ölüm artık modernitenin hâkim olduğu günümüzde iyice silinmiş ve utanç veren yasaklı bir durum haline gelmiştir. Ölüm artık yaşamın doğal bir süreci değil def edilmesi gereken bir bela dahası tıbbın önemli bir sorunu olarak görülmektedir (Aries, 1991:85; Sayar, 2015). Bu durumun sonucu olarak da rahip ve imamların yerini doktor ve hemşirelerin aldığı, hastane yönetiminin ve destek ekibinin neredeyse aile bireylerinin yerini doldurduğu ve ölüm döşeginden özel steril yoğun bakım ünitelerine geçiş yapan ölme mekanının sıradan bir oluşumdan öte bireyin modern dünyadaki değişen portresinin bir yansıması olduğu söylenebilmektedir (Demir, 2017: 191). Moderniteyle gelen bu değişimi Baudrillard, ilkel toplumlarda insanların ölümlerini köy, kasaba ya da kentin ortasına gömdükleri ve onlarla haşır neşir olduklarını, modern zamanlarda ise ölümlerin şehir dışına, gündelik yaşamdan ve gözden ırak mekanlara taşındığını bununla bilimsel ve güncel yaşamdan silinmeye çalışıldığı şeklinde ifade etmektedir (Baudrillard, 2016: xiii). Bundan dolayı sekülerleşen toplumlarda artık ölümün bireysel bir olgu olmaktan çıkıp istenmeyen ve gözlerden saklanması gereken bir nitelik kazandığı söylenebilmektedir (Özarlan, 2017: 30).

İnsanlar artık evde değil hastanede ölmektedirler. Çünkü hastaneler artık evde verilemeyen bakımın verildiği yer haline gelmiştir. Bir zamanlar yoksul ve düşkünlerin barınakları olan hastaneler artık insanların hasta ve yaralanmalara karşı tedavi edildikleri ölüme karşı mücadele ettikleri bir merkez haline gelmiştir. Çünkü hastaneler, insanların ölmek üzereyken geldikleri yerler haline gelmiştir. Bugün hastanelerde iki tip hasta profili bulunmaktadır Bunlardan ilki geleneklerine bağlı olup ölmekte olan kişiyi hastaneden alan onun evde ölmesini isteyen tiptir. Diğeri ise moderniteyi benimsemiş olup evde ölmeyi uygunsuz görenlerdir. Bunlar hastaneye ölmeye gelmektedirler (Aries, 1991: 87).

Ev dışında, aileden uzakta gerçekleşen ölümlerin geleneksel toplumlarda olumsuz bir durum olarak algılanması ve hoş karşılanmamasının temel sebebi, yakınları tarafından ölene yardım edilememesi yakınlarının bir nevi onun yalnız bırakıldığı hissine kapılmasıdır. Çünkü doğumda olduğu gibi ölümden de kişiye yardım edilmesi, mesuliyet alınarak ona huzurlu ve

güvenli bir ortam sağlanması evrensel düzeyde önemli bir davranıştır. Bu durumun teolojide de yer vardır. Örneğin Hristiyan toplumunda hastalıkta ve özellikle ölüm esnasında kişiyi rahatlatmak için yapılan yağlama ayini oldukça önemli bir ayindir. Bu ayindeki temel anlayış Hz. İsa'nın onun yanında olduğunu ve Tanrı'nın onu bırakmayacağını hatırlatmaktır (Öztürk, 2003: 242).

Aries'in (1991: 87), ifade ettiği üzere evdeki ölüm, yerini hastanedeki ölüme bırakmıştır. İnsanlar artık evlerde ailenin içinde değil, de hastanelerde yalnız başlarına ölmektedir. Çünkü evde ölmek uygun olanın dışındadır.

2. Ölümün Kurumsallaşması

Ölüm her geçen gün toplumsal bir olay olmaktan çıkmaktadır. Çünkü acı çeken birisinin yanında durmak, temizliğini yapmak, cesedi sahiplenmek ve ortadan kaldırmak, uzun süre başsağlığı dileklerini kabul etmek artık hasta yakınlarının yapmayı istemedikleri şeyler haline gelmiştir. Bunları yapmak istemeyen ölünün yakınları bunların kendilerinin yerine yapılması için para ödemektedirler. Bu işlerle uğraşan kurumlar oluşmuştur. Bunun sonucunda ise Amerika'da olduğu gibi insanların "sessiz sedasız ölmeleri" için yardım eden, ailelerin kusurlarını ört bas eden yeni bir meslek alanı (tanatopraksi) ortaya çıkmış ve ölüm artık verimliliğin hedef alındığı bir sektörel sorun haline gelmiştir (Thomas, 1991; akt. Karaca, 2000: 71). Aynı zamanda ölüm anında kullanılan hizmetlerin her geçen gün artar hale gelmesi ölümün sektör haline gelmesinin hızlanmasına neden olmuştur. Örneğin Karabük'te bir mezarlık firması slogan olarak "sonsuz kadar kullanma garantisi" ifadelerini kullanmakta ve zihinlerde yer etmek istemektedir (Sağır, 2017: 22).

Çeyrek yüzyıla kadar ölüm batı ülkelerinde, tabu sayılan konulardan biriydi. Kimi bilim insanları Amerikan kültürünü "ölümü yadsıyan kültür" olarak tanımlamışlardı. Bundan dolayı ölmenin arkasında yer alan psikolojik ve sosyal süreçler göz ardı edilirdi. Bu durum dramatik bir şekilde değişti ve yeni bir disiplin olan "Tanatoloji" ortaya çıktı. Tanatolojinin ortaya çıkmasıyla günümüzde ölüm ve ölüme ilişkin süreçler giderek önem kazanır hale geldi (Ragland ve Scott, 1989: 200; Onur, 2006: 167).

R. Caillois Amerikalıların gömme törenleriyle ilgili olarak şunları aktarıyor: "Gözlemciler aranan hedef üzerinde hemfikirler: ölümü gizlemek, acı ve gizem üstünde ısrar etmemek, törenleri ortadan kaldırmak, her şeye masum ve sevimli bir nitelik vermek, kısacası, ölüme rağmen, kayıplara rağmen hayattakilerin mutlu kalmasına yardımcı olmak."(Akt.Mannoni, 1990) Caillois bu ifadelerle yalnız Amerikalıları değil, modern zamanda tüm dünya insanının tavrını tanımlamaktadır. Gelişen teknoloji ve iyileşen sağlık hizmetleri de bu tavrı destekler niteliktedir. İnsanlar artık mutsuz, çirkin ya da hüznü olmak istemiyor aksine daha iyi daha güzel daha sağlıklı olma peşindedir. Bu yüzden de ölüm dahil tüm acı, hüznü, korku dolu olayları kamufle etme, olanlara sıradanlık katıp duyguları değersizleştirme içindeler.

Aydınlanma Çağı ölümü din çerçevesinden akıl çerçevesine, günah ve kader çerçevesinden istatistiksel olasılık çerçevesine kaydırıldı. Kamu görevlisinin görevi, ceset üzerinde dua etmek değil, onu kayıt altına almak, kategorize etmek ve sterilize etmek oldu. Tıp ve bilimin yükselişi, ahlaki / ahlaki olmayan normal/normal olmayan ve sağlıklı/sağlıklı olmayan gibi temel ayrımları alt üst etti (Arney, 1984: 21). İyi ölüm, normal ölüm olarak, kötü ölüm ise nor-

mal olmayan ölüm olarak ifade edildi (Walter, 1994: 10).

İnsan hayatının doğal döngüsü içerisinde yer alan ölüm, bu döngünün son bulması anlamı taşıdığı için geçmişten bu yana insanlar ölüme ayrı bir anlam atfetmişlerdir. İlkel zamanlardan günümüze insanlar ölen kişiler için her biri kendi içinde ritüel özellikler taşıyan uygulamalar sergilemişlerdir (Artun, 2016: 10). Özellikle tuğ ve bayraklarla donatılmış kortejlerde, cenaze törenlerinin barok protokolünde, yas giysilerinde, mezarlıkların yayılmasında, mezarlara yapılan ziyaretlerde ve anı kültüründe vardı (Mannoni, 1990: 24-25).

Ölümün evde aile yanından kurumlara taşınmasının çeşitli sebepleri vardır. Yaşanılan evlerin dar ve küçük olması, kadının çalışma hayatında aktif rol almasıyla evine az zaman ayırması, çekirdek aile anlayışının giderek hâkim olmasıyla kalabalık aile ortamından uzaklaşılması ve artık aile bireyleri açısından ölümün getirdiği can çekişme korkusunun kaçınılmaz bir hal alması bunlardan bazılarıdır. Öte yandan ölümü algılayıştaki yaşanan değişikliklerde bu süreci tetikleyici niteliktedir. Çünkü ölüm pis ve uygunsuz bir şeydir eskiden olduğu gibi halka açık alanda kalabalıkların içinde değil yalnızlık içinde gizli bir şekilde yaşanmalıdır (Thomas, 1991; akt. Karaca, 2000: 76)

Ölüme dair kurumsallaşma defin işlemlerinde de kendini göstermektedir. Örneğin cenaze işleriyle ilgilenen özel işletmeler sürece dair her şeyle ilgileniyor ve tabiri caizse ölüyü ortadan kaldırıyorlar. Evlerde, aile bireylerinin içinde ya da yakınların yanında gerçekleşen ölüm modern zamanla artık kuruluşlarda, sorumluların yanında ve steril ortamlarda gerçekleşmektedir (Ünal, 2011: 124).

Özellikle bazı toplumlarda ölümü inkâr etmek ve insanlardaki ölüm bilincini bastırmak amacıyla cenaze törenlerinde ölümlere makyaj yapılarak ve kokular sürülerek güzel görünmelerini sağladıkları bildirilmektedir (Wahl, 1959: 18). Diğer bir ifade ile ölünün böyle süslendirilip hazırlanmasının altında yatan sebep ölümü reddetme, sevilen kişiye güzel bir son hazırlamadır. Burada ölümün soğuk ve itici görünümünün kamufle edilmesinin ötesinde mevzunun bir de ticari yanı bulunmakta ve bu durum giderek toplumdaki yaşla oluşan gelenekleri değiştirmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse ölü teşrifatçıları ölüm gibi korkutucu, endişe verici ve acı çektirici olan bir şeyi satmak için onu sevimli göstermeye çalışmakta ve kendilerini basit hizmet satıcıları olarak değil de hekim ve din adamları gibi saygın emelleri olan “elem doktorları” olarak tanıtmışlardır. Bu durumda yas artık toplum tarafından dayatılan zorunlu bir dönem değil elem doktorları tarafından tedavi edilmesi, kısaltılması, silinmesi gereken hastalıklı dönem haline getirmişlerdir (Aries, 1991: 96-97).

Şanlıurfa’da bu kurumsallaşmaya örnek olması bakımından belli bir taziye kültürü bulunmaktadır. Özellikle kentleşme ve modern hayatla birlikte bu kültür kaybolmaya başlamıştır. Buna çözüm olarak 2000’li yıllarda Şanlıurfa Kültür ve Araştırma Vakfı’nın Balıklıgöl civarındaki bir evi restore edip “Taziye Evi” olarak hizmet sunmaya başladığı görülmüştür. Bugün hemen hemen her semt ve mahallede hatta bazı camilerin avlusunda, çevresinde, “Taziye Ev”leri açılmış olup sayıları hızla artmaktadır. Taziye evleri, adresin kolaylıkla bulunması, mekânın genişliği, kışın ısıtma imkanının olması vb. açısından pratiklik sağlamaktadır. İlk zamanlar garipsenen taziye evi geleneği, daha sonra halk tarafından benimsenmiştir

Yapılan bir araştırmaya göre batı toplumunda insanlar artık modern seküler hastane-

lerde ölüyor ve ölüm gibi ölüm sonrası hizmetlerde giderek bu sekülerliğin gölgesinde gerçekleşiyor. Cenaze törenleri kişinin ahirete uğurlandığı arkasından dua edildiği, günahlarının affedilmesi için yalvarıldığı bir ortam olmaktan çıkmış ölen kişiyi anlatan, onunla ilgili anıların paylaşıldığı bir anma törenine dönüşmektedir (Sayar, 2015).

Ölümün kurumsallaşmasıyla ilgili olarak Jose Saramago'nun "Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş" adlı eserinde tüm halkın ölümsüz olduğu tabiri caizse ölümün öldüğü bir ülke anlatılır. Bir sabah itibariyle artık o ülkede hastalıktan ya da trafik kazasından kimse ölmeyecektir. O sabahtan sonra devlet idaresinden kiliseye, sağlık kurumlarından ailelere, hastanelerden huzurevlerine tüm kurumlar ölümün ortadan kalkması ile mücadele etmek zorundadır. Sağlık kurumları ve bakım merkezleri optimum kapasitede hizmet sunmaktayken cenaze levazımatçıları işsiz kalır. Ülkede tüm dengeler alt üst olur...Buradan anlaşılacağı üzere insanın nefes alıp vermesi nasıl doğal bir süreç normal hayatın bir gereği ise insanın o nefesi bir gün son kez verecek olması da aynı derecede hayatın bir gereği ve gerçeğidir. Bu minvalde yaşarken aldığımız ya da bize sunulan hizmetler öldükten sonrada evrilerek yerini başka hizmetlere bırakmaktadır. Söz konusu romanda da anlatıldığı gibi bir gün kimsenin ölmeyecek olması ülkedeki kaynakların tükenmesine, sağlık hizmetlerinin bir gün yetmemesine ve her ne kadar bunu ifade etmek zor olsa da cenaze hizmetlerinden para kazanan kimselerin işsiz kalmasına neden olacaktır. Buradan hareketle de ölümün artık kurumsal bir olgu olduğu ve belirli bir planlar ve prosedürler doğrultusunda ilerlediği resmen ölümle ilgilenen kişi ve kurumların olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Ölme mekânları, günümüz modern insanın hayata karşı bakış açısıyla paralel bir değişiklik göstermiştir. Önceleri içinde bulunduğu dünyaya daha anlamlı yaklaşan, buna bağlı hayatı da anlamlı yaşayan bir insan profili söz konusuysen modernlikle birlikte hayata daha maddeci yaklaşan, olayları ve gelişmeleri pessimist pencereden ele alan bir profil ortaya çıkmıştır. Bu profil tam olarak günümüz modern insanını işaret etmektedir. Modern insanda başına gelen ve gelebilecek tüm olumsuz olaylara karşı aşırı tepkili ve defansif bir tavır sergilemektedir. Bu olayların en başında ise ölüm gelmektedir. Ölüm modern insan için asla başına gelmesi gereken, ne kadar ertelenirse o kadar iyi olacağını düşünülen bir uğursuzluk olarak görülmektedir. Bundan dolayı da modern tıpla iç içe geçmiş bir hayatı seçmiş durumdadır. Çünkü modern tıbbi ölüme karşı bir kalkan olarak görmektedir. Bireyin modern tıbbi kalkan olarak görmesi ise ölümün evlerden hastanelere taşınmasının altında yatan temel sebeplerinden birisidir. Bu değişikliklerle birlikte artık insanlar sevdiklerinin yanında, kendi evinde kendi bahçesinde kendi battaniyesi ile değil o soğuk hastane odalarında cihazların arasında duvarlarla konuşarak ölüme mahkûm edilmektedir. Bu şekilde bir ölüm ise kişilerin son anlarında kendilerini yalnız ve çaresiz hissetmesine neden olmaktadır.

Ölümün zaten acı ve hüznü bir yanının da varlığı düşünüldüğünde bu tarz bir son ya da bu şekilde bir ölüm tarzı ölümün daha acılı bir hale gelmesine neden olmaktadır. Doğası itibariyle bu noktaya taşınan ölüm artık bünyesinde de birtakım standartları taşıyor hale gelmiştir. Yani hastaneye taşınan ölümün artık kurumsallaşmaya başladığı ilk noktada hastane olmaktadır. Ölüm raporuyla resmileşen süreç yıkama, kefenleme, defnetme gibi standart uygulamalarla

kurumsal bir hal almaktadır.

Bu minvalde ölümün kurumsallaşması ölüm ve ölüm süreçlerine dair yapılacak birtakım ritüellerin belli olması anlamına gelmektedir. Nasıl ki bir doğum gerçekleştiğinde bebek dünyaya gelir ve doğum kâğıdı ile bu durum resmileşir. Ölüm de aynı şekilde ölüm kâğıdı ile resmileşmektedir. Kurumsallaşan ölümden işler belirli standartlar çerçevesinde profesyonel kişiler tarafından belli prosedürlerle yürümlmektedir. Ölümün kurumsallaşmasında belediyeler ve cenaze hizmetleri başta olmak üzere ölümün şekli ve türüne göre birçok resmi kurum büyük rol almaktadır. Bu durum ölümlle ilgili karmaşıklığın yaşanmaması, ölen kişilere destek sağlayacak hizmetin sunulması ve kişilerin acılı günlerinde devletini yanında hissetmesi gibi olumlu etkilerinden söz edilebildiği gibi ölümün sıradanlaşarak maddileşmesine ve ölümlle ilgili işlemleri gerçekleştirecek kurumların devreye girmesiyle toplumsal bağların zayıflamasına neden olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aries, P. (1991). *Batılının Ölüm Karşısındaki Tavırları* (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.
- Arney, W.R. and Bergen, B.J. (1984). *Medicine and the Management of Living*. ABD: University of Chicago Press.
- Artun, E. (2016). Çukurova ve Kıbrıs Halk Kültüründe Ölümü Algılama. *Folklor/Edebiyat*, 22 (85), 9-22.
- Babaoğlu, H. (2014). <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/babaoglu/2014/10/05/bayram-notlari-paylasmak> (Erişim Tarihi: 8.11.2020).
- Baudrillard, J. (2012). *İmkânsız Takas* (Çev.: Ayşegül Sönmezay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm* (Çev.: Oğuz Adanır). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Bauman, Z. (1992). *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Stanford: Stanford University Press.
- Burcu, E. ve Akalın, E. (2008). Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar. *Türkiyat Araştırmaları*, 5 (8), 28-52.
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve Ölüm: Açık Erişimli Ölüm Döşeginden İzole Yoğun Bakım Ünitelerine Bedenin ve Ölmenin Değişen Yüzü. *Global Media Journal TR Edition*, 7 (14).
- Efil, Ş. (2016). Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 6 (1), 265-286.
- Eflatun, (1993). *Sokrates'in Savunması* (Çev.: Teoman Aktürel). Ankara: Remzi Kitabevi.
- Kaku, M. (2016). *Geleceğin Fiziği* (Çev.: Y. S. Oymak ve H. Oymak). Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Karaca, F. (2000). *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

- Kellehear, A. (2007). *A Social History of Dying*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kübler-Ross, E. (1969). *On Death and Dying*. New York: MacMillan Publishing Comp.
- Kübler-Ross, E. (2010). *Ölüm ve Ölmek Üzere* (Çev.: Ekin Uşşaklı). Ankara: April Yayıncılık.
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve Zaman* (Çev.: Nami Başer). İstanbul: Ayrıntı Yayınlar.
- Mannoni, P. (1990). *Korku* (Çev.: Işın Gürbüz). İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı Yayınları.
- Middleton, J. (1999). Lugbara Death. In: M. BLOCH and J. PARRY (Ed.). *Death and the Regeneration of Life* (142). Cambridge: Cambridge University Press.
- Montaigne, M. (2019). *Denemeler* (Çev.: A. Göke Bozkurt). İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları
- Onur, B. (2006). *Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özarlan, A. D. (2017). Ölümün Tıbbileşmesi ve Heterotopya Olarak Yoğun Bakım Ünitesi. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(15), 30-44.
- Öztürk, Y. (2003). Cenaze Ayinleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (15), 232-253.
- Platon, (2015). *Phaidon* (Çev.: Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Ragland, R. and Scott, B. (1989). *Invitation to Psychology*. USA: Foresman Co.
- Sağır, A. (2012). Toplu Merasimlerden Belediye Hizmetlerine Kurumsallaşan Ölüm Bağlamında Bir Ölüm Sosyolojisi Denemesi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish*, 7 (2), 903-925.
- Sağır, A. (2017). *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Saramago, J. (2013). *Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş* (Çev.: Mehmet Necati Kutlu). İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Sayar, K. (2015). Modern Tıp ve Ölümün Sekülerizasyonu. *Serbestiyet*, <https://serbestiyet.com/yazarlar/modern-tip-ve-olumun-sekularizasyonu-32800/> Erişim tarihi: 10.01.2021)
- Schopenhauer, A. (2019). *Cinnet ve Aşk (Bir Felsefe ve Sosyoloji Kuramı)* (Çev.: Volkan Altınkaynak). Ankara: Dorlion Yayınları.
- Soljenitsin, A. (1970). *Kanser Koşusu* (Çev.: Özey Süsoy ve Gönül Suveren). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi. (Meşhur Romanlar Serisinin 195.Kitabı).
- Tarlacı, S. (2016). *Ölüm Sözlük Ölümlüler için Yol Rehberi*. İstanbul: Tuti Kitap.
- Türkdoğan, O. (2016). *Toplumsal Yapı ve Sağlık-Hastalık Sistemi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ünal, M. S. (2011). Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2), 121-133.
- Ünal, Y. (2003). Simgesel Değiş tokuş ve Ölüm- Jean Baudrillard ve Yapısal Devrim. *Akropol*, Mart-Nisan, 39-44.

Wahl, C.W. (1959). The Fear of Death. In: H. Feifel (Ed.) *The Meanig of Death* (16-29). New York: Mc Graw-Hill.

Walter, T. (1994). *The Revival of Death*. London, UK: Routledge.